KOKAND UNIVERSITY HERALD SCIENTIFIC E-JOURNAL
ISSN: 2181-1695
QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI
KOKAND UNIVERSITY HERALD
ВЕСТНИК КОКАНДСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
OAK: 01-08/1819/6
www.herald.kokanduni.uz

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA GRAMMATIK BILVOSITALIKNING PRAGMATIK MEXANIZMLARI VA FUNKSIONAL TIPOLOGIYASI

Nazarova Lobar Shuxratovna,
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy Universiteti Xorijiy filologiya fakulteti, Amaliy ingliz tili va adabiyotshunoslik kafedrasi o‘qituvchisi.
+998774889595
lobar4884@gmail.com
DOI: https://doi.org/10.54613/y1zxa738

MAQOLA HAQIDA/ О СТАТЬЕ
Qabul qilindi: 6-noyabr 2026-yil
Tasdiqlandi: 9-noyabr 2026-yil
Jurnal soni: 20-A
Maqola raqami: 8

KALIT SO‘ZLAR/ КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА
bilvosita nutqiy akt, grammatik bilvositalik, kontekst, presuppozitsiya, implikatura, illokutiv vazifa, funksional tasnif, izomorfizm, allomorfizm

ANNOTATSIYA/ АННОТАЦИЯ

Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi grammatik bilvositalik kontekst, pragmatik xulosa va illokutiv vazifa munosabatida o‘rganiladi. Tadqiqotning maqsadi bilvosita nutqiy aktlarning anglanish mexanizmlarini funksional tasnif hamda tillararo chog‘ishtirish bilan bog‘lashdir. Nazariy sintez, kontekstual modellashtirish va funksional chog‘ishtirish usullari qo‘llanadi. Natijada talqinning bosqichli modeli, ko‘p o‘lchovli tasnif va izomorf hamda allomorf belgilarni ajratish tartibi taklif etiladi. Presuppozitsiya implikaturadan, yetakchi akt hamroh vazifadan, funksional yaqinlik grammatik aynanlikdan farqlanadi. Misollar mualliflik modellari bo‘lib, xulosalar qo‘llanish chastotasini emas, pragmatik talqin shartlarini tavsiflaydi. Shuningdek, ingliz va o‘zbek tillarida grammatik shakllarning kommunikativ vaziyatga muvofiq bilvosita ma’no ifodalash imkoniyatlari, ularning nutqiy maqsadni yuzaga chiqarishdagi o‘ziga xos xususiyatlari yoritiladi. Bilvosita nutqiy aktlarning shakllanishida modal konstruksiyalar, so‘roq va shartli gaplar, grammatik ko‘rsatkichlar hamda kontekstual omillarning o‘zaro ta’siriga alohida e’tibor qaratiladi. Qiyosiy tahlil orqali ikki tildagi funksional muvofiqlik va grammatik tafovutlarning namoyon bo‘lish xususiyatlari aniqlashtiriladi. Taklif etilgan nazariy yondashuv grammatik bilvositalikni pragmatik va tipologik nuqtayi nazardan o‘rganish, shuningdek, tarjima amaliyoti va xorijiy tillarni kommunikativ yo‘naltirilgan holda o‘qitishda mazkur hodisaning ahamiyatini belgilashga xizmat qiladi.

ABOUT THE PAPER
Accepted: 6 November 2026
Approved: 9 November 2026
Volume: 20-A
Paper number: 8

KEYWORDS
indirect speech act, grammatical indirectness, context, presupposition, implicature, illocutionary function, functional classification, isomorphism, allomorphism

ANNOTATION

This article examines grammatical indirectness in English and Uzbek through the relationship between context, pragmatic inference and illocutionary function. It aims to connect the interpretation of indirect speech acts with functional classification and cross-linguistic comparison. The study employs theoretical synthesis, contextual modelling and functional comparison. It proposes a staged interpretive model, a multidimensional classification and a procedure for distinguishing isomorphic and allomorphic features. Presupposition is distinguished from implicature, the primary act from accompanying functions, and functional similarity from grammatical identity. The examples are author-constructed models; the conclusions concern interpretive conditions rather than usage frequencies. Furthermore, the article explores the ways in which grammatical structures in English and Uzbek acquire indirect meanings depending on communicative contexts and their specific role in expressing speakers’ intentions. Particular attention is paid to the interaction of modal constructions, interrogative and conditional sentences, grammatical markers, and contextual factors in the formation of indirect speech acts. The comparative analysis clarifies the functional correspondences and grammatical differences between the two languages. The proposed theoretical approach contributes to the pragmatic and typological study of grammatical indirectness and highlights its significance for translation practices and communicatively oriented foreign language teaching.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda grammatik birliklarning kommunikativ-pragmatik imkoniyatlarini o‘rganish til tizimining faqat strukturaviy xususiyatlarini emas, balki uning real muloqot jarayonidagi faoliyatini ham chuqur anglash imkonini bermoqda. Xususan, grammatik konstruksiyalarning nutqiy vaziyatga bog‘liq holda turli kommunikativ vazifalarni bajarishi, bir xil grammatik shaklning turli kontekstlarda turlicha mazmun kasb etishi hamda muayyan nutqiy maqsadning bir necha grammatik vosita orqali ifodalanishi pragmatik tadqiqotlarning muhim yo‘nalishlaridan birini tashkil etadi. Shu jihatdan grammatik bilvositalik tilning formal qurilishi bilan insonning kommunikativ niyati o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni namoyon etuvchi hodisa sifatida alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Grammatik bilvositalikni o‘rganish, ayniqsa, turli tipologik xususiyatlarga ega tillarni chog‘ishtirish jarayonida muhim nazariy masalalarni yuzaga chiqaradi. Ingliz tilida modal fe’llar, so‘roq konstruksiyalari, shartli gaplar, yordamchi fe’llar va maxsus sintaktik qoliplar bilvosita kommunikativ maqsadlarni ifodalashda faol ishtirok etsa, o‘zbek tilida fe’lning mayl va zamon shakllari, shaxs-son ko‘rsatkichlari, yuklamalar, shart konstruksiyalari hamda

modal birliklar bunday vazifalarni amalga oshirishda muhim o‘rin tutadi. Biroq mazkur vositalarning tashqi grammatik ko‘rinishi va funksional imkoniyatlarini o‘zaro tenglashtirish mumkin emas. Ularning pragmatik qiymati har bir tilning grammatik tizimi, leksik-semantik xususiyatlari va muloqot jarayonida shakllanadigan munosabatlar bilan belgilanadi.

Mazkur masalaning yana bir muhim jihati shundaki, bilvosita ifodalangan mazmun har doim ham bitta nutqiy vazifa bilan chegaralanmaydi. Ayrim konstruksiyalar bir vaqtning o‘zida axborot berish, munosabat bildirish, tinglovchini muayyan harakatga yo‘naltirish yoki oldingi kommunikativ majburiyatni eslatish kabi vazifalarni bajarishi mumkin. Bunday holatlarda aytimning asosiy illokutiv yo‘nalishini uning qo‘shimcha pragmatik vazifalaridan ajratish zarurati tug‘iladi. Aks holda, grammatik shaklning tashqi ko‘rinishiga asoslangan tasnif nutqiy maqsadning murakkab tabiatini to‘liq ochib bera olmaydi.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi grammatik bilvositalikni qiyosiy o‘rganish tarjima nazariyasi, lingvopragmatika, qiyosiy tilshunoslik va xorijiy tillarni o‘qitish metodikasi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, bir tildagi grammatik konstruksiyaning ikkinchi tilda aynan shu shaklda ifodalanmasligi uning kommunikativ vazifasi ham yo‘qoladi degani emas. Tarjima jarayonida grammatik muqobillikdan ko‘ra funksional muvofiqlikni ta’minlash, so‘zlovchining kommunikativ niyati va adresatga nisbatan munosabatini saqlash ustuvor vazifaga aylanadi. Shu sababli tillararo chog‘ishtirishda grammatik shakllarning tashqi o‘xshashligidan tashqari, ularning kontekstual imkoniyatlari va pragmatik natijalarini ham hisobga olish talab etiladi.

Adabiyotlar tahlili

Grammatik shakl so‘zlovchining nutqiy maqsadini har doim bevosita ifodalamaydi. Imkoniyat haqidagi so‘roq iltimosni, vaziyat haqidagi darak eslatish yoki ogohlantirishni, shartli baho esa maslahatni yuzaga chiqarishi mumkin. Biroq shakl bilan maqsadning farqlanishi har qanday aytimni bilvosita deb belgilash uchun yetarli emas. Tadqiqotchi aynan qaysi harakat nazarda tutilgani, bu talqin qanday bilimga tayangani va muqobil izohdan nima bilan farqlanishini ko‘rsatishi zarur [1; 2].

J.L.Ostinning nutqiy harakat haqidagi qarashlari aytilgan mazmun, bajarilayotgan amal va nutqning ta’sirini farqlashga asos yaratadi [1]. J.R.Syorl bilvosita aktni bir illokutiv akt vositasida boshqasini bajarish orqali izohlaydi [2]. H.P.Graysning implikatura nazariyasi esa aytilgan mazmundan kontekst yordamida qo‘shimcha ma’no chiqarilishini tushuntiradi [3]. Ushbu yondashuvlarni birlashtirishda nutqiy amal bilan uning anglanish yo‘li alohida tahlil qilinishi kerak.

O‘zbek tilshunosligida Sh.Safarov va M.Hakimovning pragmalingvistik tadqiqotlari ma’no, nutqiy maqsad va muloqot sharoitini o‘zaro bog‘lab o‘rganish uchun tayanchdir [12; 13]. Tillararo tahlilda esa har bir tilning ichki kategoriyasini umumiy chog‘ishtirish mezoni bilan aynanlashtirmaslik muhim. M.Haspelmat tavsif kategoriyalari va qiyosiy tushunchalarni farqlaydi; A.Chesterman funksional chog‘ishtirish imkoniyatlarini yoritadi [14; 15]. Shu nuqtayi nazardan bir xil illokutiv maqsad turli grammatik vositalar bilan ifodalanishi mumkin.

Grammatik bilvositalikning pragmatik mohiyatini yoritishda nutqiy aktlar nazariyasi bilan bir qatorda, kommunikativ vaziyat, kontekst va tinglovchining inferensial faoliyatiga oid ilmiy qarashlar ham muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, bilvosita nutqiy aktlarni faqat grammatik shakl va uning lug‘aviy mazmuni doirasida izohlash yetarli emas. Bunday birliklarning mazmuni so‘zlovchining kommunikativ maqsadi, suhbat ishtirokchilari o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlar, vaziyatga xos shart-sharoitlar hamda umumiy bilimlar asosida shakllanadi. Shu sababli pragmatik tadqiqotlarda grammatik konstruksiyalarning bevosita mazmuni va muloqot jarayonida anglashiladigan qo‘shimcha ma’nolarini o‘zaro farqlash masalasiga alohida e’tibor qaratiladi.

Mazkur yo‘nalishdagi nazariy qarashlarda presuppozitsiya va implikatura tushunchalari ham alohida o‘rin egallaydi. Presuppozitsiya nutqiy birlikning mazmunini anglash uchun oldindan ma’lum yoki qabul qilingan axborot bilan bog‘liq bo‘lsa, implikatura so‘zlovchining bevosita ifodalanmagan, biroq kommunikativ vaziyatdan kelib chiqib anglashiladigan ma’nosini ifodalaydi. Grammatik bilvositalikni tahlil qilishda ushbu ikki hodisaning farqlanishi muhim, chunki ayrim grammatik shakllar muayyan axborotni oldindan ma’lum deb qabul qilishga undasa, boshqalari so‘zlovchining asl maqsadini kontekst orqali anglash imkonini beradi. Bu holat bilvosita iltimos, maslahat, taklif yoki ogohlantirish kabi nutqiy aktlarning yuzaga kelish mexanizmlarini izohlashda nazariy ahamiyat kasb etadi.

Qiyosiy-tipologik tadqiqotlarda esa tillar o‘rtasidagi pragmatik muvofiqlikni faqat grammatik shakllarning tashqi o‘xshashligi asosida belgilash mumkin emasligi ta’kidlanadi. Bir tilda muayyan grammatik konstruksiya orqali ifodalangan kommunikativ vazifa boshqa tilda leksik vositalar, modal birliklar, grammatik ko‘rsatkichlar yoki sintaktik qurilmalar yordamida yuzaga chiqishi mumkin. Shu jihatdan ingliz va o‘zbek tillaridagi bilvosita nutqiy aktlarni qiyoslashda funksional ekvivalentlik va grammatik ayniyat tushunchalarini farqlash lozim. Bunday yondashuv ikki tilning umumiy pragmatik imkoniyatlarini aniqlash bilan birga, ularning grammatik tizimiga xos farqli jihatlarni ham ochib berishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot nazariy-tahliliy yo‘nalishda bajarildi. Nutqiy akt, implikatura, kontekst, nutqiy ketma-ketlik va chog‘ishtirishga doir tayanch adabiyotlar maqsadli tanlandi [1–22]. Ushbu tanlov barcha nashrlarni qamrab oluvchi tizimli sharh emas. Konseptual tahlil atamalar chegarasini, nazariy sintez ularning o‘zaro aloqasini, kontekstual modellashtirish esa bir ifodaning turli vaziyatdagi talqinini aniqlashga xizmat qildi.

Tahlil birligi sifatida kontekstli aytim olindi: grammatik konstruksiya, undan oldingi nutqiy harakat, vaziyat tavsifi va ehtimoliy javob birgalikda ko‘rildi. Inglizcha va o‘zbekcha misollar nazariy farqlarni tushuntirish uchun tuzilgan mualliflik modellaridir. Ular tabiiy suhbatdan olingan iqtibos, reprezentativ korpus yoki so‘rovnoma natijasi emas. Modellardagi javoblar ham kuzatilgan ma’lumot sifatida emas, talqinni sinash vositasi sifatida beriladi.

Har bir namunada zohiriy mazmun, kontekstual tayanch, ehtimoliy yetakchi akt, hamroh vazifa, harakat bajaruvchisi va muqobil talqin ajratildi. So‘ng ikki tildagi birliklar bir xil vazifa hamda o‘xshash vaziyat doirasida juftlandi. Qiyosda gap turi bilan shart, inkor va modallik bir sathdagi mustaqil sinflar deb olinmadi: masalan, so‘roq konstruksiyasi ayni paytda modal va bo‘lishsiz bo‘lishi mumkin [17–19].

Bilvositalik ochiq qayta ifodalash, muqobil kontekst va qo‘shimcha ma’noni bekor qilish sinovlari orqali tekshirildi. Hech bir sinov yakka holda hal qiluvchi hisoblanmadi. Keyingi replikaning talqinga mosligi so‘ralgan ishning bajarilishi bilan tenglashtirilmadi. Dalil yetishmagan holat noaniq deb qoldirildi. Shu sabab natijalar statistik tarqalish

yoki anglash tezligini emas, nazariy modelning tushuntirish imkoniyatlari va chegaralarini ifodalaydi.

Natijalar

Tahliliy sintez bilvosita aktni tushuntirishda uch qatlamni ajratish zarurligini ko‘rsatadi: ifodaning lug‘aviy-grammatik mazmuni, muloqotda umumiy deb qabul qilingan bilim va vaziyatdan chiqariladigan nutqiy maqsad. R.Stalnakerning umumiy bilim zamini haqidagi qarashlari ikkinchi qatlamni, Graysning implikatura yondashuvi uchinchi qatlamga o‘tishni izohlashga yordam beradi [3; 5]. Umumiy bilim obyektiv ravishda hamma biladigan faktlar emas, suhbatdoshlar ayni muloqot uchun o‘zaro qabul qilgan ma’lumotlar sifatida tushuniladi.

Birinchi model: *The screen is still being shared. – Ekran hali ham namoyish qilinyapti.* Texnik tekshiruvda bu xabar tizim holatini bildiradi. Taqdimot tugab, shaxsiy hujjat ochilishi arafasida aytilsa, ekranni namoyish qilishni to‘xtatish iltimosiga asos bo‘lishi mumkin. Direktiv talqin uchun ekran ochiqligi haqidagi faktning o‘zi kamlik qiladi; tinglovchining boshqaruv imkoniyati, maxfiylikka doir umumiy kutilma va hozirgi faoliyat ham hisobga olinadi.

Mazkur modelning xulosa zanjiri shunday izohlanadi: namoyish davom etmoqda; uning davom etishi ayni maqsadga mos emas; tinglovchi uni to‘xtata oladi; demak, xabar tuzatish harakatini kutish sifatida anglanishi mumkin. Bu mantiqiy majburiy natija emas. *Ekran hali ham namoyish qilinyapti, lekin hozircha uni o‘chirmang* davomida direktiv taxmin bekor qilinadi. Demak, implikativ mexanizm ushbu maqolada mantiqiy implikatsiya emas, kontekstga tayanadigan pragmatik xulosa chiqarish ma’nosida qo‘llanadi [3; 9].

Presuppozitsiya, ya’ni oldindan qabul qilingan fon taxmini, bunday xulosaning o‘zi emas. *You have changed the schedule again. – Jadvalni yana o‘zgartiribsiz* modelida avvalgi o‘zgartirish takroriylik birligi orqali nazarda tutiladi. Norozilik, izoh talab qilish yoki oldingi jadvalni tiklash maqsadi esa alohida kontekstual dalilni talab etadi. Binobarin, *again – yana* birliklarining o‘xshashligi tanbeh kuchining ham tengligini bildirmaydi [5; 12; 13].

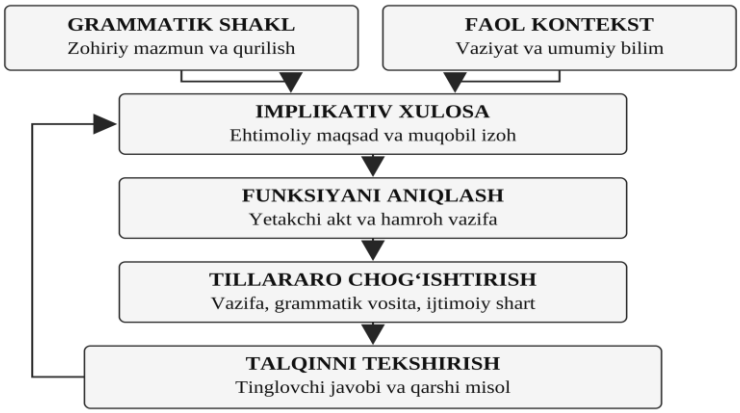
J.J.Gampers tavsiflagan kontekstlashtirish ishoralari talqinni yo‘naltirishga xizmat qiladi [7]. Urg‘u, pauza va murojaat shakli xolis mazmunning tanbeh yoki undash sifatida qabul qilinishiga ta’sir qilishi mumkin. Biroq tinish belgisi ovoz yozuvining o‘rnini to‘liq bosmaydi. Shu sabab yozma modelga keskin ohangni o‘zimiz qo‘shib, keyin undan tanbehni “aniqlash” dalillashning to‘g‘ri yo‘li emas.

Kontekstning nutq davomida yangilanishi ham muhim. *We have another meeting at three. – Soat uchda boshqa uchrashuvimiz bor* aytimi jadvalni bildirish, suhbatni qisqartirish yoki taklif etilgan vaqtni rad etish vazifasida kelishi mumkin. *Unda ikki yarimda tugatamiz* javobi vaqtni cheklash talqiniga mos; *Unda boshqa kunni belgilaymiz* javobi esa uchrashuv taklifini qayta ko‘rishga yo‘naltiradi. Bunday farqlar qo‘shma faoliyat va nutqiy ketma-ketlik bilan izohlanadi [6; 16].

Talqinning asosiy bo‘g‘inlari 1-rasmda umumlashtiriladi. Model avval mazmun va vaziyatni ajratish, so‘ng ehtimoliy maqsadni tekshirish hamda shundan keyin funksional tasnif va tillararo qiyosga o‘tishni nazarda tutadi.

1-rasm.

Grammatik bilvositalikni talqin qilish va chog‘ishtirish modeli

Rasmda ko‘rsatilgan bosqichlar tahlilchining ish tartibidir; ular tinglovchi barcha bilvosita aktlarni aynan shu ketma-ketlikda ongli qayta ishlaydi degan da’vo emas. J.L.Morganning qo‘llanish odati haqidagi yondashuvi ayrim qoliplarning tanish pragmatik qiymatga ega bo‘lishini tushuntiradi [8]. *Could you check this number? – Shu raqamni tekshirib bera olasizmi?* juftligi iltimosga yo‘l ochadi, biroq muayyan qolipning odatlashganlik darajasini ushbu modelning o‘zidan o‘lchab bo‘lmaydi.

Tasnifda illokutiv makrosinf, aniq nutqiy vazifa va ifodalash strategiyasi ajratiladi. Syorlning assertiv, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklaratsiya aktlari haqidagi tasnifi birinchi sathga tegishlidir [4]. Iltimos, maslahat, tanbeh yoki va’da ikkinchi sathni; imkoniyatni so‘rash, sabab ko‘rsatish va shartli baho berish uchinchi sathni tashkil etadi. Darak gap grammatik turi deklaratsiya akti bilan teng emas; deklaratsiya uchun tegishli institutsional shartlar kerak bo‘ladi.

Yetakchi vazifa aytimning muloqotdagi markaziy maqsadi bilan belgilanadi; hamroh vazifa unga baho, asos yoki munosabat tusini qo‘shadi. *The totals do not match. – Yakuniy summalar mos kelmayapti* aytimi hisobchi bilan hamkorlikda raqamlarni tuzatishni kutsa, direktiv talqin ustun bo‘lishi mumkin. Ish sifati muhokamasida esa tanqidiy baho markazga chiqadi. Bunda mavjud xato haqidagi assertiv mazmun saqlanadi, ammo barcha qatlamlar bir xil darajada yetakchi hisoblanmaydi.

Ogohlantirish va tahdidni farqlashda salbiy oqibatning kim tomonidan nazorat qilinishi tekshiriladi. *If the file is deleted, the data will be lost. – Fayl o‘chirilsa, ma’lumotlar yo‘qoladi* modelida oqibat texnik jarayonga bog‘liq. *If you release the file, I will report you. – Faylni tarqatsangiz, ustingizdan shikoyat qilaman* modelida esa so‘zlovchi o‘z harakatini shartli oqibat sifatida bildiradi. Ikkinchi holat tahdidga moyil, lekin xizmat tartibini xolis tushuntirish ehtimoli ham tekshiriladi; so‘zlovchi nazoratining o‘zi yakuniy tashxis emas.

1-jadvalda taqdim etiladigan qatorlar Syorl tasnifiga qo‘shilgan oltita yangi makrosinf emas. Ular turli makrosinflar yoki ularning tutashuvida yuzaga keladigan

funksional holatlardir. Masalan, rad etish taklif, iltimos yoki topshiriqqa munosabat sifatida belgilanadi; u avtomatik ravishda komissiv deb olinmaydi. Xuddi shuningdek, ogohlantirish xavf haqida xabar berish bilan ehtiyot chorasi ko‘rishga undashni birlashtirishi mumkin.

1-jadval.

Bilvosita nutqiy aktlarning funksional farqlanishi

Nutqiy vazifa	Inglizcha model	O‘zbekcha model	Kontekstual tashxis
Iltimos	Could you hold this folder?	Shu jildni ushlab tura olasizmi?	Tinglovchi nazoratidagi harakat kutiladi.
Maslahat	A backup copy might help.	Zaxira nusxa foydali bo‘lardi.	Adresat uchun foydali yo‘l tavsiya etiladi.
Taklif	There is a free table outside.	Tashqarida bo‘sh stol bor.	Uchrashuv joyini birgalikda tanlash ko‘zlanadi.
Tanbeh	Did we not agree to check it?	Buni tekshirishga kelishmaganmidik?	Oldingi kelishuvni eslatish bilan norozilik bildiriladi.
Rad etish	I am on duty that evening.	O‘sha oqshom navbatchiman.	Taklifdan keyin qatnashmaslik sababi keltiriladi.
Ishontirish va majburiyat	You will have the copy by noon.	Nusxa tushgacha qo‘lingizda bo‘ladi.	So‘zlovchi yetkazib berishga javobgarlik oladi.

Iltimos va maslahatni faqat xushmuomalalik bilan farqlash yetarli emas. Harakat bajaruvchisi, manfaat yo‘nalishi, maslahat beruvchining bilimga doir mavqeyi va adresatning tanlov imkoniyati birgalikda tekshiriladi. Rahbarning yumshoq so‘rog‘i xizmat topshirig‘i bo‘lib qolishi mumkin. Va’da talqinida esa so‘zlovchining kelajakdagi harakat uchun javobgarlikni qabul qilishi muhim; oddiy kelajak xabari bunday majburiyatni avtomatik yaratmaydi [1; 4].

Buyruq shaklidagi har bir iltimos yoki mehmondo‘stlik ifodasi bilvosita emas. *Please, sit down. – Marhamat, o‘tiring* juftligida harakatga undash ochiq ifodalangan. Imperativning funksional ko‘lamini faqat qat’iy buyruq bilan cheklash, keyin qolgan vazifalarni bilvosita deb belgilash aylanma xulosaga olib keladi [20]. Bilvositalik uchun shunchaki yumshoqlik emas, ifodalangan mazmun vositasida boshqa asosiy amalning bajarilishi ko‘rsatilishi zarur.

Mazkur tadqiqotda izomorfizm chog‘ishtirilayotgan birliklarning aniq belgilangan sathdagi o‘xshashligi, allomorfizm esa shu sathdagi farqlanishi ma’nosida qo‘llanadi. Bu yerdagi allomorfizm bir morfemaning variantlari haqidagi tushuncha emas. Qiyosiy xulosa butun aytimga yagona yorliq berishdan ko‘ra vazifa, grammatik qurilish, munosabat ko‘rsatkichi va javob shartini alohida tavsiflaydi [14; 15; 22].

Could you leave the key at reception? – Kalitni qabulxonada qoldirsangiz, yaxshi bo‘lardi juftligida o‘xshash vaziyat uchun iltimos talqini modellashtiriladi. Funksional o‘xshashlik bor, biroq inglizcha birlik modal-so‘roq, o‘zbekcha birlik shartli-baholovchi qurilishga ega. Shuning uchun juftlik funksional jihatdan yaqin, qurilish jihatidan farqli deb tavsiflanadi. Birliklarning barcha vaziyatlarda bir xil bosim yoki xushmuomalalik darajasiga egaligi bundan kelib chiqmaydi.

You will send the agenda today, won’t you? – Kun tartibini bugun yuborasiz-a? modelida tasdiq kutish umumiy yo‘nalishdir. Inglizcha ajratilgan so‘roq yordamchi fe’l va olmosh bilan, o‘zbekcha ifoda esa yuklama va ohang bilan tashkil topadi [17; 19]. Oldingi kelishuv mavjud bo‘lsa, ikkisi ham majburiyatni eslatishga xizmat qilishi mumkin. Biroq haqiqiy tasdiq so‘rash ehtimoli ham saqlanadi; ohangsiz yozma namuna qat’iy talabni isbotlamaydi.

O‘zbekchadagi *sen – siz* tanlovi hamda fe’lning shaxs-son shakllari bilan inglizchadagi *you* birligi bir xil grammatik taqsimotga ega emas [17; 18]. Lekin bundan ingliz tilida hurmat ifodalanmaydi yoki o‘zbek tilida hurmat doimo qo‘shimcha orqali beriladi, degan hukm chiqmaydi. Murojaat, leksik tanlov, modal shakl va ohang har ikki tilda birgalikda ishlaydi. Grammatik farq muloqot odobining milliy darajasini o‘lchamaydi [10; 11].

Navbat sizniki-ku ifodasi vaziyatga qarab eslatish yoki harakatga undashni bildirishi mumkin. Inglizcha muqobil *It is your turn, you know* yoxud urg‘uli *It is your turn* tarzida modellashtiriladi. Biroq *-ku* bilan *you know* lug‘aviy tenglik hosil qilmaydi. Xuddi shuningdek, *tekshirib ko‘rsangiz* tarkibidagi shart va ko‘makchi fe’lga inglizchada alohida morfema emas, boshqa yaxlit konstruksiya mos kelishi mumkin. Tillararo qiyos shu funksional taqsimotni ochishi lozim.

Muhokama

Natijalar kontekst, implikatura va funksional tasnifni bir-birining o‘rniga qo‘llab bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Syorl modeli bajarilayotgan amalni, Grays yondashuvi qo‘shimcha ma’noga o‘tishni, kontekst va ketma-ketlik nazariyalari esa talqinning vaziyatda qanday tekshirilishini yoritadi [2; 3; 6; 16]. Bilvosita ma’no uchun hamkorlik tamoyilining ochiq buzilishi shart emas: odatlashgan iltimos vaziyatga to‘liq mos bo‘lishi mumkin.

Bilvositalikni xushmuomalalik bilan aynanlashtirmaslik tasnifning muhim shartidir. P.Braun va S.Levinson ijtimoiy masofa, vakolat va talab og‘irligining strategiya tanloviga aloqasini muhokama qiladi [10]. Sh.Blum-Kulka esa bilvositalik bilan xushmuomalalik o‘rtasida oddiy chiziqli tenglik yo‘qligini ko‘rsatadi [11]. Juda mavhum ishora tinglovchiga ortiqcha talqin yukini berishi, ochiq iltimos esa tegishli vaziyatda maqbul bo‘lishi mumkin.

Tinglovchi javobi talqinning muhim, ammo mutlaq bo‘lmagan dalilidir. *Hozir yubora olmayman* javobi iltimosning tushunilganiga mos keladi, garchi ish bajarilmasa ham. Aksincha, kutilgan harakatning bajarilishi so‘zlovchi aynan shu aktni niyat qilganini yakka o‘zi isbotlamaydi: tinglovchi mustaqil tashabbus ko‘rsatgan bo‘lishi mumkin. Shuning uchun mazmun, vaziyat, javob va keyingi aniqlashtirish birgalikda ko‘riladi [1; 6; 16].

Tasnifning tekshiriluvchanligi uchun tahlil kartasida to‘rtta natija mustaqil saqlanadi: yetakchi vazifa, bilvositalik strategiyasi, tilga xos ifoda vositasi va talqinning dalillanganlik holati. “Iltimos – imkoniyatni so‘rash – modal-so‘roq – kontekst bilan asoslangan” yozuvi shunchaki «bilvosita gap» yorlig‘idan aniqroqdir. Shuningdek, bevosita axborot so‘roqlari qarshi misol sifatida qoldiriladi. Bu usul faqat dastlabki taxminni tasdiqlaydigan namunalarni tanlash xavfini kamaytiradi.

Taklif etilgan modelning cheklovi empirik tekshiruv o‘tkazilmaganidir. Modellardan bir til boshqasidan

bilvositaroq, muloyimroq yoki muayyan qolipga ko‘proq moyil degan xulosa chiqarilmaydi. Bunday savollar uchun bir xil janr, rol munosabati va talab og‘irligiga ega tabiiy namunalar zarur. Ovoz yozuvi bo‘lmasa, ohang haqida aniq hukm berilmaydi; mustaqil baholovchilar ishtirokisiz tasnifning ishonchlilik koeffitsiyenti ham hisoblangan deb ko‘rsatilmaydi.

Amaliy tekshiruvda har bir aytimning manbasi, oldingi-keyingi replikalari, vaziyati va muqobil talqini saqlanishi lozim. Dastlabki kodlashlar mustaqil bajarilib, kelishmovchilik sabablari keyin muhokama qilinadi. Noaniq holatlar yashirilmaydi. Bunday tartib chet tilini o‘qitishda grammatik to‘g‘rilik bilan pragmatik o‘rinlilikni farqlash uchun ham foydalidir; J. Tomas pragmatik muvaffaqiyatsizlik masalasida shu farqning ahamiyatini yoritadi [21].

Xulosa

Grammatik bilvositalik shaklning o‘zida tayyor holda mavjud bo‘lgan yagona ma’no emas. U lug‘aviy-grammatik mazmun, faol kontekst, umumiy bilim va pragmatik xulosa o‘rtasidagi munosabatda anglanadi. Presuppozitsiya talqin uchun fon yaratadi, implikatura esa qo‘shimcha ma’noni chiqarishga taalluqlidir. Har qanday fon taxmini yoki yashirin baho mustaqil bilvosita nutqiy akt hisoblanmaydi.

Pragmatik-funksional tasnif makrosinf, aniq vazifa va ifoda strategiyasini ajratishni talab qiladi. Yetakchi akt bilan hamroh vazifani farqlash ko‘p maqsadli aytimlarni bitta qat’iy yorliqqa sig‘dirishdan saqlaydi. Tinglovchining maqsadni anglashi va so‘ralgan harakatni bajarishi ham alohida baholanadi.

Ingliz va o‘zbek birliklarining funksional yaqinligi grammatik aynanlikni anglatmaydi. Bir juftlikda vazifaviy izomorflik va qurilishdagi allomorflik bir vaqtda mavjud bo‘lishi mumkin. Taklif etilgan model, jadval va sathli chog‘ishtirish tartibi ushbu munosabatlarni izchil tavsiflaydi. Ularning tabiiy nutqdagi qo‘llanish doirasi esa alohida empirik tekshiruv bilan aniqlashtirilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Searle J. R. Indirect Speech Acts // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / ed. by P. Cole, J. L. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – P. 59–82.
3. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / ed. by P. Cole, J. L. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
4. Searle J. R. A Classification of Illocutionary Acts // Language in Society. – 1976. – Vol. 5, no. 1. – P. 1–23.
5. Stalnaker R. Common Ground // Linguistics and Philosophy. – 2002. – Vol. 25, no. 5–6. – P. 701–721.
6. Clark H. H. Using Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
7. Gumperz J. J. Discourse Strategies. – Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
8. Morgan J. L. Two Types of Convention in Indirect Speech Acts // Syntax and Semantics. Vol. 9: Pragmatics / ed. by P. Cole. – New York: Academic Press, 1978. – P. 261–280.
9. Sperber D., Wilson D. Relevance: Communication and Cognition. – 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 1995.
10. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
11. Blum-Kulka S. Indirectness and Politeness in Requests: Same or Different? // Journal of Pragmatics. – 1987. – Vol. 11, no. 2. – P. 131–146.
12. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008.
13. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
14. Haspelmath M. Comparative Concepts and Descriptive Categories in Crosslinguistic Studies // Language. – 2010. – Vol. 86, no. 3. – P. 663–687.
15. Chesterman A. Contrastive Functional Analysis. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1998.
16. Schegloff E. A. Sequence Organization in Interaction: A Primer in Conversation Analysis I. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
17. Huddleston R., Pullum G. K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
18. O‘zbek tili grammatikasi. I tom. Morfologiya. – Toshkent: Fan, 1975.
19. O‘zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1976.
20. Aikhenvald A. Y. Imperatives and Commands. – Oxford: Oxford University Press, 2010.
21. Thomas J. Cross-Cultural Pragmatic Failure // Applied Linguistics. – 1983. – Vol. 4, no. 2. – P. 91–112.
22. Юсупов У. К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. – Ташкент: Фан, 2007.